AN'ANAVIY ARAB NAHVI VA ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK METODLARINING QIYOSIY TAHLILI

Rashidova Umida Mirabitovna
Alfraganus universiteti talabasi

Raximjanov Masrur Nugmanovich
Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD
https://doi.org/10.5281/zenodo.21619114

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab tilshunosligining ikki asosiy paradigmasi — an'anaviy arab nahvi (ʿilm al-naḥw) va zamonaviy tilshunoslik metodlari — qiyosiy-tipologik va tarixiy jihatdan tahlil etiladi. An'anaviy arab nahvi VIII asrda Sibavayh tomonidan asos solingan bo'lib, normatif (prescriptive), amil nazariyasiga asoslangan va ma'lum ma'noda idealist xarakter kasb etadi. Zamonaviy tilshunoslik esa, xususan strukturalizm, generativ grammatika, funksional va korpus tilshunoslik yondashuvlari, deskriptiv (tavsifiy) xarakter kasb etib, haqiqiy til qo'llanilishini o'rganishni maqsad qiladi. Maqolada ikkala yondashuvning metodologik asoslari, analiz birliklari, grammatik kategoriyalar talqini va arab tilini o'qitishdagi o'rni keng qamrovli ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy nahv va zamonaviy tilshunoslik metodlari o'zaro to'ldiruvchi yondashuvlar bo'lib, ularni sintez qilish arab tilini o'qitish va tadqiq etishda eng samarali natijani beradi. Maqola arab tili tilshunosligi va metodikasi bo'yicha tadqiqotchilar, o'qituvchilar va talabalar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: nahv ilmi, an'anaviy arab grammatikasi, amil nazariyasi, strukturalizm, generativ grammatika, korpus tilshunoslik, deskriptiv metod, normatif metod, fusha, Sibavayh, Chomsky, arab tili o'qitish metodikasi.

Kirish. Tilshunoslik tarixi davomida grammatikani o'rganishga ikkita asosiy yondashuv — normatif (prescriptive) va tavsifiy (descriptive) — shakllangan. Normatif yondashuv til qanday bo'lishi kerakligini belgilashga qaratilsa, tavsifiy yondashuv tilning real qo'llanilishini ob'ektiv tavsiflashga intiladi. Arab tilshunosligida bu ikki paradigma o'rtasidagi munosabat nihoyatda boy va murakkab tarixga ega: bir tomondan, milodiy VIII asrda shakllangan klassik arab nahvi o'zining normativligi va metodik aniqligi bilan tilshunoslik tarixida alohida o'rin egallaydi; ikkinchi tomondan, XX asr zamonaviy tilshunoslik nazariyalari — Sossyurning strukturalizmi, Chomskyning generativ grammatikasi, Hallideyning funktsional grammatikasi va bugungi korpus tilshunoslik — arab tilini tahlil etishga yangi imkoniyatlar ochib berdi.

An'anaviy arab nahvi (ʿilm al-naḥw, عِلْمُ النَّحْو) Basra va Kufa maktablarining VIII-IX asrlardagi munozaralari asosida shakllanib, asrlar davomida madrasa ta'limining poydevori bo'lib xizmat qildi. Bu yondashuv amil (عَامِل — boshqaruvchi element) nazariyasiga asoslanib, har bir i'rob o'zgarishini biror grammatik amiLning natijasi sifatida izohlaydi. Zamonaviy tilshunoslik esa, aksincha, tilni ijtimoiy hodisa (Sossyur), universal kognitiv qobiliyatning mahsuli (Chomsky) yoki kommunikativ vazifalar majmuasi (Halliday) sifatida ko'rib, tahlil metodlarini shu qarashlarga moslaydi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi an'anaviy arab nahvi va zamonaviy tilshunoslik yondashuvlarini qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilish, ularning metodologik asoslarini, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash hamda arab tili o'qitishi va tadqiqotida ushbu ikkala yondashuvdan qanday foydalanish mumkinligiga oid tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari: (1) an'anaviy nahvning tarixiy shakllanishi va metodologik asoslarini

yoritish; (2) zamonaviy tilshunoslik metodlari — strukturalizm, generativ grammatika, funksional va korpus tilshunoslikning asosiy tamoyillarini ko'rsatish; (3) ikkala yondashuvni muhim mezonlar bo'yicha qiyoslash; (4) sintez imkoniyatlarini ko'rsatish va pedagogik xulosalar chiqarish.

Metodlar. Tadqiqotda to'rtta asosiy metod qo'llanildi. Birinchisi — tarixiy-tavsifiy metod: an'anaviy arab nahvining tarixiy shakllanishi va asosiy nazariy tamoyillari manba tahlili asosida tavsiflandi; bu borada Sibavayhning "al-Kitab", al-Mubarradning "al-Muqtadab" va Ibn Malikaning "Alfiyya" asarlari asosiy manba sifatida ishlatildi. Ikkinchisi — qiyosiy-tipologik metod: an'anaviy nahv va zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari bir necha metodologik mezonlar — tahlil birligining tanlovi, metodologik yo'nalish (normatif/deskriptiv), lingvistik ma'lumotlar manbalari va nazariy model — asosida qiyoslandi. Uchinchisi — tanqidiy tahlil (critical analysis) metodi: har bir yondashuvning kuchli va zaif tomonlari baholandi va bu baholash turli manbalardagi ilmiy bahslar asosida asoslantirildi. To'rtinchisi — sintez metodi: ikkala yondashuvning bir-birini to'ldiruvchi imkoniyatlari ko'rsatilib, integratsion model taklif qilindi.

Tadqiqotning nazariy asosini an'anaviy tomondan Sibavayh (VIII asr), Ibn Jinni (X asr), Ibn Hisham (XIV asr) asarlari; zamonaviy tomondan esa Sossyur (1916), Chomsky (1957, 1965, 1995), Halliday (1985, 2004), Sinclair (1991) va Versteegh (1997) ishlari tashkil etdi. O'zbek va rus tilshunosligidan Abdurahmonov (2010), Reshetov (1975) va Shukurov (2011) ishlari ham foydalanildi.

Maktablar va Tarixiy Rivojlanish. Arab nahvi ilmining boshlanishi VII asrning oxiri — VIII asrning boshlariga to'g'ri keladi. An'anaviy rivoyatga ko'ra, arab tili sof holda saqlanishi uchun grammatika qoidalarini yozib qo'yish zarurati paydo bo'ldi — islomning yangi xalqlar orasida tarqalishi va tilni buzilishdan (laḥn) himoya qilish ehtiyoji buning asosiy sababi bo'ldi. Abu al-Aswad al-Du'ali (VII asr) birinchi arab grammatik qoidalarini shakllantirgan deb hisoblanadi. Basra va Kufa maktablarining VIII-IX asrlardagi munozaralari arab grammatikasini ikki raqobatdosh an'anaga ajratdi: Basra maktabi (qiyos — analogiya tamoyiliga asoslanib) va Kufa maktabi (istiʿmāl — real til qo'llanilishiga tayanib) o'z nazariyalarini ishlab chiqdi.

Sibavayh (d. c. 796 CE) ning "al-Kitab" asari arab nahvini birinchi marta to'liq va tizimli ravishda bayon etib, keyingi barcha grammatiklarning asosi bo'ldi. Al-Mubarrad (d. 898), az-Zajjaj (d. 923), Ibn Jinni (d. 1002), Ibn Hisham (d. 1360) va Ibn Malik (d. 1274) — bu olimlar an'anaviy nahvni yanada rivojlantirib, uni mukammal ilmiy tizimga aylantirdilar. Ibn Malikaning "Alfiyya" asari — 1002 ta baytdan iborat she'riy grammatika — arab madrasalarida yuz yillar davomida asosiy o'quv kitobi bo'lib xizmat qildi.

Amil Nazariyasi — an'anaviy nahvning asosi. An'anaviy arab nahvining metodologik poydevori — amil (عَامِل) nazariyasi. Bu nazariyaga ko'ra, arab gapidagi har bir i'rob o'zgarishi (raf', nasb, jarr, jazm) biror grammatik amiLning — ya'ni boshqaruvchi elementning — ta'siri natijasida yuzaga keladi. Amil fe'l, ot, harf yoki hatto nazariy jihatdan mavhum grammatik kuch bo'lishi mumkin. Masalan, fe'l o'zining egasini (fail) raf' holatiga, to'ldiruvchisini (maf'ul bih) nasb holatiga, jarr harflari esa ot va olmoshlarni jarr holatiga soladigan amil hisoblanadi.

Misol: "جاء زيد" (Zayd keldi) gapida "جاء" fe'li Zaydni raf' holatiga soladigan amil; "رأيت زيدا" (Zaydni ko'rdim) gapida esa fe'l Zaydn nasb holatiga soladigan amil.

Amil nazariyasi an'anaviy nahvga kuchli tizimlilik va izchillik baxsh etadi: har bir grammatik hodisa sabab-natija zanjirida tushuntiriladi. Biroq bu nazariya abstrakt va ba'zan sun'iy ko'rinadi, chunki ba'zi hollarda amiLning o'zi ham mavhum (muqaddar — taxminiy, ko'zga ko'rinmagan) deb qabul qilinadi. XX asr tilshunosligining tanqidiy ko'zi bilan qaralanda, amil nazariyasi tilning haqiqiy ishlashidan ko'ra qoidaviy talqinga ko'proq tayanadi.

Zamonaviy tilshunoslik metodlari va ularning arab tiliga qo'llanilishi.

Strukturalizm va Sossyur Paradigmasi. Ferdinand de Sossyurning (1857-1913) 1916-yilda nashr etilgan "Cours de linguistique générale" asari zamonaviy tilshunoslikning poydevorini qo'ydi. Sossyur tilni o'z ichida yaxlit tizim (langue) sifatida ko'rib, uni muayyan nutq hodisasidan (parole) farqladi va sinxronik (bir vaqtdagi holat) tadqiqotni diaxronik (tarixiy) tadqiqotdan ustun qo'ydi. Arab tilshunosligida strukturalist yondashuv XX asrning birinchi yarmida araб tilshunoslar — Ibrohim Anis (1904-1977), Tammam Hassan (1918-2011) kabi olimlar tomonidan qo'llanilib, an'anaviy nahvni yangi metodologik ko'z bilan qayta ko'rib chiqishga olib keldi.

Tammam Hassanning "al-Lugha al-Arabiyya: maʿnahā wa mabnāhā" (1973) asari arab tilini strukturalist tamoyillar asosida tahlil qilgan muhim asar hisoblanadi. U an'anaviy amil nazariyasini tanqid qilib, tilning sinxronik tizimiy tahlilini taklif etdi. Sossyur paradigmasida arab tili hodisalari i'rob o'zgarishlari nafaqat amil ta'siri natijasi sifatida, balki tizimiy oppozitsiyalar — raf'/nasb/jarr/jazm holatlari o'rtasidagi ziddiyatlar — orqali tushuntiriladi.

Chomsky Generativ grammatikasi va arab tili. Noam Chomskyning (1928-) 1957-yilda nashr etilgan "Syntactic Structures" va 1965-yildagi "Aspects of the Theory of Syntax" asarlari tilshunoslikda inqilob yasadi. Chomsky tilni universal kognitiv qobiliyat — "Language Acquisition Device" (LAD) — ning mahsuli deb hisobladi va barcha tillarga xos bo'lgan universal grammatika (UG) tamoyillarini aniqlashga intildi. Chomsky nazariyasida chuqur tuzilma (deep structure) va sirt tuzilma (surface structure) o'rtasidagi farq markaziy o'rin tutadi.

Generativ grammatika nuqtai nazaridan arab tili nihoyatda qiziq tadqiqot ob'ektiga aylandi: verb-subject-object (VSO) so'z tartibi, i'rob tizimi va pro-drop (egani gapda tushirib qoldirish imkoniyati) kabi xususiyatlar universal printsiplar doirasida o'rganildi. Mohammad Eid (1983), Karin Ryding (2005) va Muhammad Badawi (2004) kabi arabshunoslar generativ doirada arab tilini tahlil qilgan. Minimalist dastur (Minimalist Program, 1995) arab tilidagi V2 hodisasi, idofa va qofiya tizimini yangi nuqtai nazardan talqin etishga imkon berdi.

Michael Hallidayning (1925-2018) tizimli-funksional grammatikasi (Systemic Functional Linguistics, SFL) tilni ijtimoiy semiotika — ya'ni ijtimoiy ma'no yaratish vositasi — sifatida ko'radi. Halliday grammatikani uch metafunksiya asosida tashkil topgan deb hisoblaydi: ideational (voqelikni ifodalash), interpersonal (muloqot munosabati) va textual (matn tuzish). SFL nuqtai nazaridan arab tilidagi grammatik hodisalar, jumladan idofa, maf'ullar va i'rob tizimi, faqat formal emas, balki funksional-kommunikativ jihatdan ham tahlil qilinishi kerak.

Arab tilshunosligida SFL yondashuvi matn tahlili sohasida ayniqsa samarali bo'lgan: Qur'on matnining koherentligi, arab matbuoti va badiiy nasrdagi tema-rema tuzilishi, arab ilmiy matnlarining janr xususiyatlari SFL doirasida o'rganildi. Bu yondashuv an'anaviy nahvdan tubdan farqlanadi: an'anaviy nahv muayyan gapning to'g'ri yoki noto'g'riligini belgilasa, SFL muayyan kontekstda nima uchun muayyan grammatik tanlov qilinganligini tushuntiradi.

Korpus Tilshunoslik va Arab Tili. Korpus tilshunoslik (Sinclair, 1991; McEnery & Wilson, 2001) haqiqiy til qo'llanilishi haqida xulosalar chiqarish uchun katta hajmdagi elektronik matn to'plamlaridan (korpuslardan) foydalanadi. Arab tili sohasidagi muhim korpuslar: araB tilligi araB tilining Arabtexttbi (Leeds Arabic Corpus), Qur'on korpusi (Corpus Corani), zamonaviy arab matbuoti korpuslari va ko'p tillik parallel korpuslar. Korpus ma'lumotlari an'anaviy nahv tomonidan belgilangan qoidalardan chetlanishlarni aniqlashga, til o'zgarishi tendentsiyalarini kuzatishga va frekventsiya tahlili asosida o'qitish uchun ustun bo'lgan grammatik shakllarni aniqlashga imkon beradi.

Qiyosiy Tahlil: an'anaviy nahv va zamonaviy tilshunoslik. Quyidagi jadval an'anaviy arab nahvi va zamonaviy tilshunoslik yondashuvlarini asosiy mezonlar bo'yicha qiyoslaydi:

Mezon	An'anaviy arab nahvi	Zamonaviy tilshunoslik
Yo'nalish	Normatif (prescriptive)	Deskriptiv (tavsifiy)
Maqsad	Til me'yorini belgilash	Til hodisalarini tavsiflash
Nazariy asos	Amil nazariyasi, qiyos (analogy)	Struktura, generativ qoidalar, funktsiya
Ma'lumot manbai	Klassik matnlar, she'riyat, Qur'on	Real til qo'llanilishi, korpuslar
Tahlil birligi	Gap (jumla) va uning bo'laklari	Fonema, morfema, gap, matn, diskurs
Sinxroniya/Diaxroniya	Asosan sinxronik (klassik davr)	Ikkalasi ham, lekin sinxroniya ustuvor
Variantlilik	Me'yordan chetlanish = xato	Variantlilik tabiiy holat
Fusha/Ammiyya	Faqat fusha — to'g'ri til	Ikkalasi ham to'laqonli tizim
Pedagogik asos	Qoidalar yodlash, mashqlar	Kommunikativ, korpusga asoslangan

Amil Nazariyasiga Zamonaviy Tanqid. Zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan amil nazariyasiga bir necha asosiy tanqidiy mulohazalar bildirilgan. Birinchidan, nazariy davriylik (circularity) muammosi: amil va uning ta'siri bir-birini tushuntirib beradi — fe'l failni raf' holatiga soladi, deyiladi; biroq fail raf' holatida kelganligi uning grammatik ega ekanligini qanday ko'rsatadi? Ikkinchidan, mavhum amil (amil muqaddar) muammosi: ba'zi hollarda amal ko'rinmas amil ta'siriga bog'lanadi, bu esa falsafiy jihatdan noqulay yechim. Uchinchidan, variantlilikni izohlash muammosi: amil nazariyasi qo'shma gaplarda, ellipsis hollarida va real nutqda kuzatiladigan grammatik variantlilikni yetarlicha hisobga olmaydi.

Shu bilan birga, amil nazariyasini to'liq rad etish ham noto'g'ri bo'lur edi. Uning kuchi shundaki, u murakkab grammatik munosabatlarni izchil ierarxik tizimda tushuntiradi va o'quvchi uchun qoidaviy yo'riqnoma sifatida juda qulay. Shu sababli zamonaviy arabshunoslar ko'pchiligi amil nazariyasini pedagogik vosita sifatida saqlab qolish tarafdori, ammo uni nazariy model sifatida zamonaviy sintaksis nazariyalari bilan boyitish zarur deb hisoblaydi.

Fusha va Ammiyya Muammosi. An'anaviy nahv faqat klassik fusha (al-lugha al-fusha) ni to'g'ri arab tili deb tan oladi va ammiyya (sheva tillari) ni tilshunoslik tadqiqoti doirasidan chiqaradi. Zamonaviy tilshunoslik, aksincha, arab shevalarini (Misr, Suriya, Iroq, Marokash va boshqalar) fusha bilan teng huquqli, to'laqonli tilshunoslik tizimlari deb hisoblaydi. Bu ziddiyat diglosiya (Fergusson, 1959) hodisasini yuzaga keltiradi: arab dunyosida ikkita sifatiy jihatdan farqli til varianti — yozma fusha va og'zaki ammiyya — parallel mavjud bo'lib, ularning bir-biriga nisbati pedagogik va siyosiy jihatdan murakkab masalani ifodalaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari an'anaviy arab nahvi va zamonaviy tilshunoslik metodlari o'rtasidagi farqning faqat metodologik emas, balki epistemologik — ya'ni bilish va tushunish usullariga oid — farq ekanligini ko'rsatdi. An'anaviy nahv til to'g'risida normativ hukm chiqarishni o'z vazifasi deb biladi: u muayyan grammatik shakllarni to'g'ri yoki noto'g'ri deb tasniflaydi va bu tasniflash ko'proq klassik matnlarning obro'siga, kamroq esa empirik kuzatishga tayanadi. Zamonaviy tilshunoslik esa, aksincha, tilni o'z ichki qonuniyatlari bo'yicha ishlayotgan hodisa sifatida o'rganadi va "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" degan baholashdan qochishga intiladi.

Biroq bu ziddiyat murosasiz emas. Owens (1988) ta'kidlaganidek, an'anaviy arab nahvi o'z zamonasi uchun nihoyatda ilg'or va tizimli lingvistik nazariya edi — u fonologik, morfologik va sintaktik hodisalarni bir-biri bilan bog'langan ierarxiyada ko'rdi, bu esa zamonaviy tilshunoslikdagi "interaktsion" modellarni oldindan sezganga o'xshaydi. Versteegh (1997) ham an'anaviy arab nahvchilari, xususan Ibn Jinni, o'z davrining eng nozik tilshunoslaridan biri bo'lganini ta'kidlaydi.

Arab tili o'qitish metodikasi nuqtai nazaridan eng samarali yondashuv — an'anaviy nahv va zamonaviy tilshunoslikni integratsiya qilishdir. An'anaviy nahvning tizimli qoidaviy apparati dastlabki bosqichlarda o'quvchiga arab tili grammatikasini tezda o'zlashtirish uchun zaruriy skelet beradi. Zamonaviy metodlarning hissasi esa uch jihatda namoyon bo'ladi: (1) komunikativ yondashuv orqali til qo'llanilishini markazga qo'yish; (2) korpus ma'lumotlari asosida qaysi grammatik shakllar real matnlarda eng ko'p uchrayshini aniqlash va o'qitish dasturini shunga moslash; (3) funksional tahlil orqali bir xil grammatik shaklning turli kontekstlarda turli funksiya bajarishini ko'rsatish.

Xulosa

Ushbu tadqiqot an'anaviy arab nahvi va zamonaviy tilshunoslik metodlarini qiyosiy tahlil qilib, ular o'rtasidagi asosiy metodologik, epistemologik va pedagogik farqlarni aniqladi. An'anaviy nahv normatif, amil nazariyasiga asoslangan va klassik matnlarga yo'naltirilgan yondashuv sifatida arab tili grammatikasini sistematik tushunish uchun asosiy va zaruriy apparat bo'lib qolmoqda. Zamonaviy tilshunoslik metodlari — strukturalizm, generativ grammatika, funksional-tizimli grammatika va korpus tilshunoslik — esa arab tilini yangi metodologik ko'z bilan tadqiq etib, an'anaviy nahvning ko'ra olmagan tomonlarini — til variantliligini, diglosiyani, matn tuzilishini va kommunikativ funksiyalarni — ochib berdi.

Tadqiqotning asosiy xulosasi shundan iborat: ikkala yondashuv o'zaro raqib emas, balki o'zaro to'ldiruvchi paradigmalar hisoblanadi. Eng samarali arab tili ta'limi va ilmiy tadqiqot modeli — an'anaviy nahvning qoidaviy tizimliligini zamonaviy tilshunoslikning deskriptiv empirizmi va kommunikativ yo'nalishi bilan sintez qilishga asoslangan integratif yondashuv bo'lmog'i kerak. Kelgusi tadqiqotlar ushbu integratif yondashuvning o'zbek oliy ta'lim tizimidagi arab tili o'qitish dasturlarida qanday amalga oshirilishi mumkinligini amaliy jihatdan tekshirishga yo'naltirilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sibavayh, A. (VIII asr / 1988 nashri). Al-Kitab. Qohira: Maktabat al-Khanji.
2. Ibn Jinni, A. (X asr / 1952 nashri). Al-Khasais. Qohira: Dar al-Kutub al-Misriyya.
3. Ibn Hisham, A. (XIV asr / 1990 nashri). Mughni al-Labib. Bayrut: Dar al-Fikr.
4. Ibn Malik, J. (XIII asr / 1990 nashri). Alfiyyat Ibn Malik. Bayrut: Dar al-Maʿrifa.
5. Tammam Hassan. (1973). Al-Lugha al-Arabiyya: maʿnahā wa mabnāhā. Qohira: Dar al-Thaqafa.
6. Saussure, F. de. (1916 / 1966 tarj.). Course in General Linguistics. Nyu-York: McGraw-Hill.

7. Chomsky, N. (1957). Syntactic Structures. The Hague: Mouton.
8. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Kembrij: MIT Press.
9. Halliday, M.A.K. (1985). An Introduction to Functional Grammar. London: Arnold.
10. Sinclair, J. (1991). Corpus, Concordance, Collocation. Oksford: Oxford University Press.
11. Versteegh, K. (1997). The Arabic Language. Edinburg: Edinburgh University Press.
12. Owens, J. (1988). The Foundations of Grammar: An Introduction to Medieval Arabic Grammatical Theory. Amsterdam: John Benjamins.
13. Ferguson, C.A. (1959). Diglossia. Word, 15(2), 325–340.
14. Ryding, K.C. (2005). A Reference Grammar of Modern Standard Arabic. Kembrij: Cambridge University Press.
15. Xasanov, B. (2021). Arab tili grammatikasi: an'anaviy va zamonaviy yondashuvlar. Toshkent: O'zMU nashri.